

TÜRKİYE'DE İLLERİN TURİZM GELİŞİMİŞLİK ENDEKSİNİN OLUŞTURULMASINA YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

A RESEARCH ON FORMING THE TOURISM DEVELOPMENT LEVEL INDEX OF
PROVINCES IN TURKEY

Arş.Gör.Dr.Cihan SEÇİLMİŞ
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu
csecilmis@ogu.edu.tr

Yrd.Doç.Dr.Yaşar SARI
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Turizm ve Otel İşletmeciliği Yüksekokulu
ysari@ogu.edu.tr

ÖZ

Bu araştırmada temel bileşenler analizi tekniği kullanılarak çalışmanın temel amacı çerçevesinde illerin turizm gelişmişlik sıralaması yapılmıştır. Turizme ait 6 değişkenin ortak bileşkesi alınmış ve temel bileşenler çözümlemesiyle 81 ilin turizm gelişmişlik sıralaması ve bu sıralamaya esas teşkil eden endeks değerleri elde edilmiştir. Elde edilen endeks değerlerinin sıralaması sonucu Türkiye'de turizm alanında popüler olan illerden Antalya, İstanbul, Muğla, İzmir, Aydın ve Balıkesir ilk altı sırada yer almıştır. Bununla birlikte turizm gelişmişlik endeksi sıralaması ile sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi sıralaması illere göre farklılıklar göstermektedir. Yapılan bu çalışmanın Türkiye'de turizm alanında yapılacak yatırım ve teşvikler konusunda verilecek kararlarda kamu otoritesine yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Turizm Gelişmişlik İndeksi, Turizm Planlaması, Türkiye.

ABSTRACT

In this study by using the principal component analysis, provinces' tourism development rank is made on basis of the study. The common intersection of six variables which belongs to tourism is taken and 81 provinces' tourism development rank and the index rates are gathered which forms this ranking of the provinces by using the principal component analysis. After the index rates are ranked, the popular cities in the field of tourism in Turkey is listed in the first six ranks as Antalya, İstanbul, Muğla, İzmir, Aydın and Balıkesir. In addition to this the tourism development index rates and socio-economic development index rates show differences according to the provinces. It is thought that this study will be beneficial to public authority in decision making while giving investment decisions in the field of tourism in Turkey.

Key Words: Tourism development index, tourism planning, Turkey.

GİRİŞ

Ekonomik gelişme olgusu, iktisat yazınında özellikle son 50-60 yıldır üzerinde en fazla durulan konulardan biridir. Çünkü toplumların daha müreffeh ve iyi yaşayabilmeleri, bir anlamda ekonomik açıdan sürekli gelişebilmeleri ve de insan gereksinimlerini karşılayabilmeleri ile mümkündür. Zaten, ekonomi ilminin çıkış noktası da sınırlı ekonomik kaynaklarla sınırsız gereksinimleri karşılayabilmek değil midir? Gelişme kavramı milli gelirin artmasının yanı sıra ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yapılarıdaki ilerlemeyi kapsamakta ve bir bütün oluşturmaktadır. Sosyo-ekonomik gelişme olgusu da; kişi başına düşen milli gelirin artırılması şeklinde özetlenebilecek ekonomik büyüme kavramıyla beraber, yapısal ve insani gelişmeyi içine alan ve ölçülebilir tüm sosyal değişkenleri içermektedir (Dinçer vd., 2003: 7)

Ekonomik büyüme, kalkınma, gelir eşitsizliklerinin azaltılması ve yoksulluğun ortadan kaldırılması tüm ülkelerin öncelikli hedefidir. Bu hedefe ulaşmadaki temel ilke ise, ülkenin mevcut kaynak ve imkânlarının en rasyonel ve verimli şekilde kullanılmasıdır (Arslan, 2005: 276). Büyüme ve kalkınma hedefleri etrafında çeşitli toplum katmanlarının seferber edilebilmesinin ve siyasal hatta kısa dönem ekonomik istikrarın sağlanabilmesinin temel ön koşulu bu katmanlar arasındaki gelir farklarının azaltılmasıdır (Şenses, 1996: 123). Bu nedenle günümüzde ekonomik büyüme ve kalkınma, yerel iş imkânları ortaya çıkararak istihdam imkânı oluşturmak, yöre halkını üretime teşvik etmek, yerel bazda kişi başına düşen milli geliri artırmak gibi yerel bir boyut kazanmıştır (Beer, 1996: 1).

Bölgesel eşitsizlikleri azaltmak amacıyla devletin politika üretmesi ve çözüm araması hemen her ülkede kaçınılmaz bir olgudur. Bu mekânsal politikalar hem ülkeden ülkeye, hem de ülkelerin farklı dönemlerinde çeşitlilik göstermektedir. Bir genelleme yapılacak olursa, gelişmiş ülkeler sosyal adalete dönük politikalara ağırlık verirken, gelişmekte olan ülkeler kaynak sağlayacak alanlara birikimlerini yönlendirerek, yatırımları ve milli geliri artırmaya çalışmaktadırlar (Üstünişik, 2007: 12). Bölgeler arası karşılaştırmalar ülke genelinde sürdürülebilir bir kalkınma politikası izlemek için ön koşuldur. Böylece dinamik bir yapıya sahip olan gelişme olgusunun mekân üzerinde biçimlendirdiği değişik oluşumları genel düzeyde tamamlayabilmek yanında gelişme eğilimleri ve bu eğilimlere uygun tutarlı bir iktisat politikası izlenmesi gerekmektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde yaşanan ekonomik ve teknolojik değişmelerle birlikte, bilgi teknolojisindeki gelişme ve bilginin stratejik kaynak haline gelmesi, toplumda yerelliğin ve katılımcılık ilkesinin öne çıkması biçiminde gözlenen

toplumsal değişmeler, yerel gelişme politikalarında önemli değişmelere yol açmıştır (Sarıca, 2001: 155).

Modern ekonomik büyümenin ortaya çıktığı 19. yüzyıldan itibaren, ülkeler zenginleştikçe tarım sektöründen sanayiye doğru bir geçişin yaşandığı görülmektedir. Öyle ki, 19. yüzyılda %70'leri bulan tarım nüfusu bugün gelişmiş ülkelerde %5'lerin altındadır. Ancak; ekonomik büyümenin ilk aşamalarında sanayi sektörü öncü sektör görevini gösterirken, günümüzde bilgi toplumuna geçişle birlikte hizmetler sektörü daha ön plana çıkmıştır (Yıldırım ve Karaman 2001: 436). Teknolojik gelişmelerinde etkisiyle, gerek yurt içinde gerekse uluslararası ticaret alanında hizmet sektörünün önemi büyük bir hızla artmaktadır. Üretime yönelik hizmetlerdeki gelişmeler iktisadi gelişmenin bir sonucu şeklinde değil, onun yeterli ve gerekli koşullarından biri olarak kabul edilmektedir (Seyidoğlu 2001: 731). Bugün, turizmin de içinde yer aldığı hizmetler sektörü, gelişmiş ülke GSMH'lerinin yaklaşık %60-70'ini oluşturmaktadır (Ünlüönen vd., 2007: 32; Bahar ve Kozak 2005: 76).

Bu anlamda turizmin, milli gelir yapısı içinde çarpan etkisi ile dünyanın en dinamik ve en büyük endüstrilerinden birisi olduğu söylenebilir (Ünlüönen vd., 2007: 150). Turizmin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal etkileri; bu endüstriye verilen önemin artmasında etkili olmakta, özellikle turizmin meydana getirdiği ekonomik etkiler, ülkelerin turizmi geliştirme çabalarını hızlandırmaktadır (Goodwin, 1998: 1). Turizm; ödemeler dengesine etkisi, istihdam ve gelir sağlamaı, katma değerinin çok yüksek olması, altyapı ve üstyapıya olumlu etkileri ve diğer sektörlere etkisi nedeniyle özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından önemli bir sektör konumundadır (Ashley vd., 2001: 2-13).

Ayrıca turizm, ekonomik ve sosyal gelişme ile bölgelerarası dengesizlikleri en aza indirme amacını da taşımaktadır. Tarım ve sanayi faaliyetleri açısından yeterli kaynak ve gelişme olanaklarına sahip olmayan ancak; turizm sektörünün gelişmesi için gerekli doğal arz potansiyeline sahip bölgelerin, planlı ve etkin bir turizm politikası uygulaması sonucunda turizm lokomotif bir rol oynayarak turizmde dengeli bir gelişme ve kalkınmaya yardımcı olabilmektedir (Braden ve Winer, 1980: 37; Kabasakal, 1993: 41). Bunun sonucunda da söz konusu ülke ekonomileri uluslararası turizm gelirinden belirli oranda pay elde edebilmektedirler (Bahar ve Kozak, 2006: 141). Bunlara ek olarak turizm, bölgede yeni iş imkânları oluşturulması suretiyle bölgelerarası gelir dağılımında olumlu etki yaparak bölgelerde dengeli kalkınmaya imkan sağlamaktadır. Turizm yatırımları bir ülkenin daha az kalkınmış bölgelerinde gerçekleştirildiğinde bu yatırımların bölgede meydana getirdiği yeni iş

imkanları çalışan kısmın gelirini artırmakla birlikte, bölgenin gelir dağılımında da olumlu etkiler meydana getirmektedir (McIntosh and Goeldnar, 1990: 272).

Turizmin önemli diğer bir etkisi ise; bir ülkeye, bölgeye ya da yöreye yönelik turizm talebindeki artış, beraberinde özel ve kamu işletmelerinin artan bu turizm talebini karşılamak amacıyla yeni yatırımlara yönelmesini getirmektedir (Ünlüönen vd. 2007: 159). Bunun sonucu olarak, söz konusu o ülke, bölge ya da yörede yol, su, kanalizasyon, elektrik, haberleşme, müzeler, plajlar vb. alt yapı hizmetleri bu yerlerde yaşayan halkı da yüksek yaşam standartlarına kavuşturmaktadır (Bahar ve Kozak, 2006:141). Bu durum giderek söz konusu bu yerlerde ekonomik yapının ve diğer ekonomilerin çeşitlenmesine de imkân sağlamaktadır. Böyle bir durum aynı zamanda diğer mallara olan talebi artırarak yeni ürünlerin pazara girmelerine olanak sunarak bu yerlerde yeni endüstrilerin doğmasına ve gelişmesine imkân sağlamaktadır (Yeşiltaş ve Öztürk, 2008: 5).

Diğer taraftan bir ülkenin, bölgenin ya da yörenin turizme açılabilmesi için alt yapı, ulaştırma ve yerel hizmetlerin tamamlanmış olması gerekir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde, turizm alt yapının yeterli olması halinde gelişir. Ekonomik yönden alt yapı faaliyetleri görünmeyen hizmetler olmakla birlikte, kamu sektörü tarafından hem ekonominin gelişmesi, hem de halkın yararlanması amacıyla gerçekleştirilir. Genellikle alt yapının kamu, üst yapının da özel sektör tarafından yapılması prensip olarak kabul edilmekle birlikte, pek sık olmasa da devletin alt yapı yatırımlarını özel sektöre bıraktığı ve onları finanse ettiği uygulamalara da rastlanmaktadır (Sarı, 2003: 22). Oluşturulacak kamu yatırımları, alınabilecek vergiler ve uygulanacak teşvik politikaları yerel gelişimin önünü açabilecek olguları oluşturmaktadır (Şimşek ve Noyan, 2008: 51). İl ve ilçe gelişme stratejilerinin oluşturulmasında ilk adım, doğal olarak il ve ilçelerin ekonomik ve sosyal sektörler itibarıyla yapısal durumunu saptamak ve potansiyellerini ortaya çıkarmaktır. Türkiye’de illerin sosyal ve ekonomik göstergeleri arasında oluşturulabilecek olan etkileşimler yardımıyla mevcut durumlarının belirlenebilmesi, bu doğrultuda ne düzeyde kalkınma aşamasında olduklarının saptanabilmesi ve illerin gelişmişlik düzeylerine etki eden faktörlerin irdelenebilmesi daha kolay olacaktır (Dinçer ve Özaslan, 2004: 3). Bu anlamda devletin hangi yöre ya da bölgelere turizmi geliştirici alt ve üst yapı yatırımları yapacağı ya da özel sektörü teşvik etmek suretiyle yapacağı hususunda karar vermesinde o yöre ya da bölgenin turizm anlamında gelişmişlik durumunu göz önüne alması akılcı bir yaklaşım olacaktır. Yapılan bu çalışmanın Türkiye’de bu tür yatırımların yapılması konusunda kamu otoritesine karar aşamasında ışık tutacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın Amacı

Dengeli kalkınmanın sağlanamaması sonucu ortaya çıkan gelişmişlik farklılıkları gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de görülmektedir. Turizm sektörü yapısı gereği bu gelişme farklarını en aza indirebilme özelliğine sahiptir. Türkiye’de illerin turizm açısından gelişmişlik seviyelerinin belirlenmesi kamu yatırımları ve teşvikleri ile turizm planlaması kararlarında kamu otoritelerine yardımcı olacaktır. Buradan hareketle bu çalışmanın amacı Türkiye’nin de içinde yer aldığı gelişmekte olan ülkeler için önemli bir sektör olan turizm sektörünün Türkiye’de iller bazında gelişmişlik düzeylerini ortaya koymaktır. İllerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri alanındaki araştırmaların sektörel bazda da yapılması; iller arasındaki gelişmişlik farklarının ortadan kaldırılması yada en azından kabul edilebilir bir düzeye çekilmesi için, kamu kaynaklarının sektörel anlamda rasyonel dağılımı, teşvik politikalarının belirlenmesi ve kalkınmada öncelikli yörelerin mümkünse illerin saptanması gibi birçok teknik konuda karar vericilere yardımcı olacaktır.

2. YÖNTEM

Araştırma, mevcut idari yapı çerçevesinde Türkiye’deki 81 ili kapsamaktadır. Turizm sektörünün gelişmişlik sıralamasında; tesis sayısı, yatak sayısı, geceleme sayısı, tesise geliş sayısı, tesis doluluk oranları ve seyahat acentesi sayısı olmak üzere altı turizm değişkeni veri seti olarak kullanılmıştır. Tesis ve yatak sayılarına ilişkin veriler, Turizm İşletme Belgeli, Turizm Yatırım Belgeli ve Belediye Belgeli tesis ve yatak sayılarının birleştirilmesiyle elde edilmiştir. İlk beş değişken 2007 yılı verilerini, son değişken olan seyahat acentesi sayısı ise 2009 yılı verilerini içermektedir. Değişken birimleri doluluk oranı değişkeninde ‘yüzde’ diğer beş değişkende ise ‘adet’tir. İstatistiksel analizler yapılmadan önce Tablo 1’de yer alan ve araştırmada temel teşkil eden gelişmişlik değişkenlerine ait tüm veriler standartlaştırılarak değişkenler arasındaki çeşitli farklılıklar giderilmiştir. Dolayısıyla tüm analizler standart veriler üzerinden yapılmıştır.

Tablo 1: İller Bazında Araştırmada Kullanılan Gelişmişlik Değişkenleri

İLLER	Tesis Sayısı	Yatak Sayısı	Geliş Sayısı	Geceleme Sayısı	Doluluk Oranı	Seyahat Acentası
ADANA	81	7063	184283	304366	34	80
ADİYAMAN	22	1451	52190	54461	25	6
AFYONKARAHİSAR	64	9960	277777	701898	38	20
AĞRI	35	2373	40569	94521	17	8
AKSARAY	47	2492	62770	63575	18	8
AMASYA	41	1611	58682	73114	19	5
ANKARA	289	30160	531893	733334	28	388
ANTALYA	1830	425431	2518683	10232997	38	895
ARDAHAN	33	1133	56920	86449	30	3
ARTVİN	121	4100	188772	297781	31	4
AYDIN	588	57115	678755	1963488	30	170
BALIKESİR	586	37846	979814	1673725	21	50
BARTIN	53	2674	87336	133288	21	3
BATMAN	6	773	6460	6460	28	7
BAYBURT	3	113	6407	7560	18	2
BİLECİK	19	1142	21684	37968	18	2
BİNGÖL	3	163	26821	28412	48	2
BİTLİS	20	1002	46200	67197	24	3
BOLU	62	5956	125540	182774	24	13
BURDUR	19	999	60576	66512	21	0
BURSA	178	15333	462009	820307	37	129
ÇANAKKALE	237	13078	290153	402360	16	18
ÇANKIRI	15	716	30111	37606	19	0
ÇORUM	31	2524	49398	64684	29	10
DENİZLİ	183	12657	244818	281555	11	21
DİYARBAKIR	64	4154	359286	367980	44	33
DÜZCE	39	2494	91885	156047	27	7
EDİRNE	53	3863	123457	178199	27	7
ELAZIĞ	21	1790	62612	103900	31	11
ERZİNCAN	30	1386	71932	77323	21	6
ERZURUM	77	5924	256705	316104	28	14
ESKİŞEHİR	24	2284	46665	86909	39	33
GAZİANTEP	83	7232	85254	153385	20	52
GİRESUN	32	1736	46255	58835	29	7
GÜMÜŞHANE	13	523	22601	25797	21	2
HAKKARİ	12	832	22768	87486	49	4
HATAY	67	4912	70620	136083	20	30
İĞDIR	18	1360	53896	68244	32	3
ISPARTA	59	3630	138262	179734	28	14
İSTANBUL	1060	115141	2375511	5100309	39	1840
İZMİR	625	60762	1022336	1848568	26	302
K.MARAŞ	156	8469	420980	629303	23	10
KARABÜK	50	2046	62876	81430	23	6
KARAMAN	11	908	30553	35395	31	5
KARS	35	3472	60752	63994	21	8
KASTAMONU	47	2566	67626	84199	17	3
KAYSERİ	45	4524	74591	115651	26	48
KİLİS	6	403	4586	5961	15	1
KIRIKKALE	39	2153	10403	16677	31	4
KIRKLARELİ	9	1195	68534	75644	15	5

Tablo 1: İller Bazında Araştırmada Kullanılan Gelişmişlik Değişkenleri (Devam)

İLLER	Tesis Sayısı	Yatak Sayısı	Geliş Sayısı	Geceleme Sayısı	Doluluk Oranı %	Seyahat Acentası
KIRŞEHİR	3	157	5277	12439	15	2
KOCAELİ	63	4576	118688	170548	24	59
KONYA	67	6602	194755	344677	40	81
KÜTAHYA	48	4020	236096	291742	33	14
MALATYA	27	1998	64540	67089	34	16
MANİSA	68	4521	212470	327213	33	15
MARDİN	23	2009	40771	58350	21	7
MERSİN	267	16992	225463	393559	16	51
MUĞLA	1374	183829	905773	3861367	28	579
MUŞ	10	666	22284	23183	33	4
NEVŞEHİR	226	21262	273769	436256	14	76
NİĞDE	8	513	29538	32980	38	7
ORDU	59	2622	62824	92630	21	15
OSMANIYE	9	540	34392	46379	36	7
RİZE	75	4444	153403	195215	23	11
SAKARYA	69	4535	117976	189065	18	13
SAMSUN	69	3924	133412	250715	26	25
SİİRT	6	477	15272	20889	37	6
SİNOP	37	1765	40378	59728	13	8
SİVAS	48	2815	87726	126168	17	6
ŞANLIURFA	36	2814	129572	151076	36	22
ŞIRNAK	6	413	32766	44715	33	3
TEKİRDAĞ	117	7485	163870	273250	19	23
TOKAT	28	1610	53795	72058	28	9
TRABZON	176	9973	370929	419173	22	47
TUNCELI	14	955	36074	65630	48	0
UŞAK	20	1156	59255	89162	48	5
VAN	37	2894	175162	296793	51	24
YALOVA	73	3923	78383	128344	17	15
YOZGAT	29	2561	62506	73813	21	6
ZONGULDAK	30	1888	65825	95498	26	7

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) istatistiklerinden derlenmiştir.

3. BULGULAR VE YORUM

Gelişme birçok şekilde tanımlanıp ölçülebilir. Gelişmeyi tek bir ölçütle ifade etmek, ülkelerin ekonomik, sosyal ve siyasal yapılarının farklılığı nedeniyle oldukça zordur. Gelişmişlik ölçütlerinden en çok kullanılanı kişi başına milli gelirdir (Demir, 2006: 1). Bunun yanı sıra farklı sektörlere ait gelişmişlik düzeyleri de ilgili sektöre ait bir takım göstergeler ölçüt alınarak hesaplanabilir. Bu araştırmada sonuçlar üzerinde araştırmacıya çok fazla inisiyatif tanımayan endeksleme ve taksonomi teknikleri, yerine yerleşim birimlerinin gelişmişlik sıralamaları için daha tutarlı sonuçlar verebilen istatistiksel anlamlılık testleri

yapılabilen ve birçok ülkede değişik araştırmacılar tarafından benzer amaçlarla yaygın olarak kullanılan temel bileşenler analizi (principal components analysis) tekniği kullanılmıştır.

Temel bileşenler analizi, orijinal p değişkenin varyans yapısını daha az sayıda ve bu değişkenlerin doğrusal bileşenleri olan yeni değişkenlerle ifade etme yöntemidir. Aralarında korelasyon bulunan p sayıda değişkenin açıkladığı yapıyı, aralarında korelasyon bulunmayan ve sayıca orijinal değişken sayısından daha az sayıda ($p > k$) orijinal değişkenlerin doğrusal bileşenleri olan değişkenlerle ifade etme yöntemine temel bileşenler analizi denir ve temel bileşenler analizinin 3 temel amacı vardır (Saraçlı vd., 2004: 22). Bunlar;

- Veri indirgemesi yapmak,
- Tahminleme yapmak,
- Veri setini bazı yöntemlerin analiz edebileceği forma sokmak

İlk olarak veriler standartlaştırılarak R Korelasyon matrisi üzerinden analize gidilmiştir. Değişkenler arasında ilişkilerin olup olmadığını görmek için R korelasyon matrisini incelemek ve verilere temel bileşenler analizi uygulamanın gerekli olup olmadığını görmek, eğer değişkenler arasında ilişki varsa bunların önemli olup olmadığını anlamak için küresellik testi uygulanır (Saraçlı vd., 2004: 22). Küresellik testi sonuçları Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Küresellik Testi Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		0,681
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	864,654
	df	15
	Sig.	0,000

Küresellik Testi için;

H_0 : $R=I$ (İlişki matrisi ile birim matris arasında fark yoktur. Değişkenler arasındaki ilişkiler önemsizdir.)

H_1 : $R \neq I$ (İlişki matrisi ile birim matris arasında fark vardır. Değişkenler arasındaki ilişkiler önemlidir.)

Olasılık değeri olan Sig. değerine bakıldığında; $0.000 < 0.05$ olduğundan hipotez reddedilir. Bu nedenle ilişki matrisi ile birim matris arasında fark olduğu diğer bir ifade ile değişkenler arasındaki ilişkilerin önemli olduğu 0.95 olasılıkla söylenebilir. Bu da Temel Bileşenler Analizi uygulamasının gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu sonuca göre Temel Bileşenler Analizi uygulanmış ve sonuçlar Tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Toplam Varyans Açıklama Oranları

Temel Bileşenler	Öz Değerler (Varyans)	Toplam Varyansın Yüzdesi Olarak Açıklanan Varyans	Toplam Varyansın Birikimli Yüzdesi Olarak Açıklanan Varyans
1	4,512	75,207	75,207
2	0,978	16,293	91,500
3	0,388	6,461	97,961
4	0,067	1,114	99,075
5	0,053	0,888	99,963
6	0,002	0,037	100,000

R matrisinin özdeğerleri;

$$\begin{aligned}\lambda_1 &= 4,512 \\ \lambda_2 &= 0,978 \\ \lambda_3 &= 0,388 \\ \lambda_4 &= 0,067 \\ \lambda_5 &= 0,053 \\ \lambda_6 &= 0,002\end{aligned}$$

olarak elde edilmiştir.

Analiz yapılmadan önceki varyans açıklama oranları;

$$\begin{aligned}\lambda_1 \text{ 'e ait varyans açıklama oranı} &= \%75,207 \\ \lambda_2 \text{ 'e ait varyans açıklama oranı} &= \%16,293 \\ \lambda_3 \text{ 'e ait varyans açıklama oranı} &= \%6,461 \\ \lambda_4 \text{ 'e ait varyans açıklama oranı} &= \%1,114 \\ \lambda_5 \text{ 'e ait varyans açıklama oranı} &= \%0,888 \\ \lambda_6 \text{ 'e ait varyans açıklama oranı} &= \%0,037\end{aligned}$$

Analiz yapıldıktan sonra;

$\sum_{i=1}^n \lambda_i \geq \frac{2}{p}$ koşulunu sağlayan 1'den büyük λ 'lar belirlenir. R matrisinin özdeğerlerine baktığımızda $\lambda_1=4,512$ olmak üzere 1'den büyük bir tane özdeğer olduğunu görülmektedir.

$$\frac{\lambda_1}{p} = \frac{4,512}{6} = 0,752 > 0,33 \text{ olduğundan temel bileşen sayısının 1 olduğu söylenebilir.}$$

λ_1 'in varyans açıklama oranı $\%75,207$ 'dir. Yani buradaki 3 değişkeni 1 değişkenle açıklamak mümkündür. Böylelikle de boyut indirgeme amacımız sağlanmıştır. Ayrıca birbirleri ile ilişkili olan 3 değişkenden ilişkisiz 1 tane değişken elde edilerek bağımlılık

yapısı da ortadan kaldırılmış olmaktadır. Bu durumda %24,793'lük bir varyans kaybı söz konusudur.

Tablo 4: Bileşen Skor Katsayılar Matrisi

Temel Bileşenler	
Tesis Sayısı	0,214
Yatak Sayısı	0,208
Tesise Geliş Sayısı	0,215
Geceleme Sayısı	0,218
Doluluk Oranı	0,046
Seyahat Acentesi	0,192
Toplam	1,00

Temel Bileşene ait skor değerleri Tablo 4'te verilmiştir. Buna göre, 1. temel bileşene ait model;

$$Y_1 = 0,214z_1 + 0,208z_2 + 0,215z_3 + 0,218z_4 + 0,046z_5 + 0,192z_6 \text{ olarak belirlenmiştir.}$$

Bu modelde illere ilişkin veriler yerine konularak modeli en fazla etkileyen değişken bakımından sıralamalar yapmak mümkündür. Tablo 5'te bu değerler görülmektedir.

Tablo 5: İller Bazında Sıralı Turizm Gelişmişlik Endeksi

Sıra No	İller	Standartlaştırılmış Değişkenler						Y ₁
		z ₁	z ₂	z ₃	z ₄	z ₅	z ₆	
1	ANTALYA	5.905970	7.794360	5.596370	7.310950	1.168970	3.495040	6.406931
2	İSTANBUL	3.234150	1.906960	5.249440	3.471700	1.276200	7.486210	4.470274
3	MUĞLA	4.323700	3.210230	1.688000	2.544970	0.096640	2.160430	2.929971
4	İZMİR	1.724750	0.875180	1.970450	1.039390	-0.117820	0.990530	1.386130
5	AYDIN	1.596360	0.805980	1.137900	1.125350	0.311110	0.433030	1.096693
6	BALIKESİR	1.589420	0.440370	1.867420	0.908610	-0.653990	-0.073780	0.987056
7	ANKARA	0.558870	0.294540	0.782020	0.205200	0.096640	1.353750	0.658096
8	BURSA	0.173710	0.013210	0.612680	0.270260	1.061740	0.259870	0.329300
9	NEVŞEHİR	0.340260	0.125710	0.156540	-0.017010	-1.404620	0.036030	0.071216
10	K.MARAŞ	0.097370	-0.117020	0.513260	0.127380	-0.439520	-0.242720	0.067797
11	TRABZON	0.166770	-0.088490	0.391980	-0.029790	-0.546750	-0.086450	0.053315
12	MERSİN	0.482530	0.044690	0.039490	-0.048950	-1.190150	-0.069560	0.042274
13	DİYARBAKIR	-0.221860	-0.198900	0.363770	-0.068090	1.812370	-0.145580	0.029935
14	AFYONKARAHİSAR	-0.221860	-0.088730	0.166250	0.181690	1.168970	-0.200480	0.024699
15	ÇANAKKALE	0.378430	-0.029570	0.196240	-0.042370	-1.190150	-0.208930	0.012927
16	KONYA	-0.211450	-0.152450	-0.034920	-0.085520	1.383430	0.057150	-0.028500
17	ADANA	-0.162870	-0.143700	-0.060300	-0.115670	0.740040	0.052920	-0.058722
18	VAN	-0.315550	-0.222800	-0.082400	-0.121330	2.563000	-0.183590	-0.075387
19	DENİZLİ	0.191060	-0.037560	0.086390	-0.132730	-1.726310	-0.196260	-0.094379
20	ERZURUM	-0.176750	-0.165310	0.115190	-0.106890	0.096640	-0.225820	-0.109657
21	ARTVİN	-0.024080	-0.199920	-0.049420	-0.120590	0.418340	-0.268060	-0.115874
22	MANİSA	-0.207980	-0.191930	0.008000	-0.098580	0.632810	-0.221600	-0.117638
23	KÜTAHYA	-0.277380	-0.201440	0.065250	-0.125110	0.632810	-0.225820	-0.128752
24	TEKİRDAĞ	-0.037950	-0.135690	-0.109760	-0.138940	-0.868450	-0.187810	-0.166240
25	SAMSUN	-0.204510	-0.203260	-0.183570	-0.155800	-0.117820	-0.179370	-0.199334
26	ŞANLIURFA	-0.319020	-0.224320	-0.192870	-0.230330	0.954500	-0.192040	-0.199573
27	KOCAELİ	-0.225330	-0.190890	-0.219250	-0.215760	-0.332290	-0.035770	-0.204253
28	ISPARTA	-0.239210	-0.208840	-0.171810	-0.208890	0.096640	-0.225820	-0.216019
29	RİZE	-0.183690	-0.193390	-0.135130	-0.197310	-0.439520	-0.238490	-0.217609

Tablo 5: İller Bazında Sıralı Turizm Gelişmişlik Endeksi(Devam)

Sıra No	İller	Standartlaştırılmış Değişkenler						Y ₁
		Z ₁	Z ₂	Z ₃	Z ₄	Z ₅	Z ₆	
30	UŞAK	-0.374530	-0.255780	-0.363260	-0.276640	2.241300	-0.263840	-0.219318
31	GAZİANTEP	-0.155930	-0.140490	-0.300260	-0.228600	-0.761220	-0.065330	-0.224541
32	BOLU	-0.228800	-0.164700	-0.202640	-0.206620	-0.332290	-0.230050	-0.231287
33	EDİRNE	-0.260030	-0.204420	-0.207690	-0.210040	-0.010590	-0.255390	-0.238130
34	ESKİŞEHİR	-0.360650	-0.234380	-0.393770	-0.278330	1.276200	-0.145580	-0.240513
35	HAKKÂRİ	-0.402290	-0.261930	-0.451680	-0.277890	2.348530	-0.268060	-0.241698
36	TUNCELI	-0.395350	-0.259590	-0.419430	-0.294240	2.241300	-0.284950	-0.244532
37	KAYSERİ	-0.287790	-0.191870	-0.326100	-0.256830	-0.117820	-0.082230	-0.248804
38	SAKARYA	-0.204510	-0.191670	-0.220970	-0.201910	-0.975690	-0.230050	-0.264209
39	BİNGÖL	-0.433520	-0.274620	-0.441860	-0.322080	2.241300	-0.276510	-0.265098
40	MALATYA	-0.350240	-0.239800	-0.350460	-0.293150	0.740040	-0.217380	-0.271780
41	HATAY	-0.211450	-0.184510	-0.335720	-0.241540	-0.761220	-0.158250	-0.273864
42	DÜZCE	-0.308610	-0.230390	-0.284190	-0.226610	-0.010590	-0.255390	-0.273988
43	ELAZIĞ	-0.371060	-0.243750	-0.355130	-0.265620	0.418340	-0.238490	-0.290911
44	YALOVA	-0.190630	-0.203280	-0.316910	-0.247330	-1.082920	-0.221600	-0.297492
45	BARTIN	-0.260030	-0.226980	-0.295220	-0.243630	-0.653990	-0.272280	-0.301803
46	ARDAHAN	-0.329430	-0.256220	-0.368920	-0.278670	0.311110	-0.272280	-0.301826
47	NİĞDE	-0.416170	-0.267980	-0.435270	-0.318670	1.168970	-0.255390	-0.303116
48	ÇORUM	-0.336370	-0.229820	-0.387150	-0.294950	0.203870	-0.242720	-0.304546
49	İĞDIR	-0.381470	-0.251910	-0.376250	-0.292290	0.525570	-0.272280	-0.306746
50	ORDU	-0.239210	-0.227960	-0.354610	-0.274050	-0.653990	-0.221600	-0.307221
51	OSMANIYE	-0.412700	-0.267470	-0.423510	-0.308640	0.954500	-0.255390	-0.307418
52	ZONGULDAK	-0.339840	-0.241890	-0.347340	-0.271900	-0.117820	-0.255390	-0.311446
53	GİRESUN	-0.332900	-0.244770	-0.394760	-0.299330	0.203870	-0.255390	-0.311937
54	TOKAT	-0.346770	-0.247160	-0.376490	-0.289430	0.096640	-0.246940	-0.312626
55	KARABÜK	-0.270440	-0.238890	-0.354490	-0.282420	-0.439520	-0.259610	-0.315409
56	SİİRT	-0.423110	-0.268660	-0.469840	-0.327710	1.061740	-0.259610	-0.319888
57	KIRIKKALE	-0.308610	-0.236860	-0.481640	-0.330860	0.418340	-0.268060	-0.323213
58	SİVAS	-0.277380	-0.224300	-0.294270	-0.248960	-1.082920	-0.259610	-0.323214
59	ŞIRNAK	-0.423110	-0.269880	-0.427450	-0.309890	0.632810	-0.272280	-0.329307
60	KARS	-0.322490	-0.211840	-0.359640	-0.295470	-0.653990	-0.251170	-0.333119
61	MUŞ	-0.409230	-0.265080	-0.452850	-0.325990	0.632810	-0.268060	-0.333499
62	KARAMAN	-0.405760	-0.260480	-0.432810	-0.316860	0.418340	-0.263840	-0.334556
63	ADİYAMAN	-0.367590	-0.250180	-0.380380	-0.302600	-0.225060	-0.259610	-0.338648
64	ERZİNCAN	-0.339840	-0.251410	-0.332540	-0.285500	-0.653990	-0.259610	-0.338683
65	YOZGAT	-0.343300	-0.229120	-0.355390	-0.288120	-0.653990	-0.259610	-0.340271
66	AKSARAY	-0.280850	-0.230430	-0.354750	-0.295780	-0.975690	-0.251170	-0.341889
67	KASTAMONU	-0.280850	-0.229030	-0.342980	-0.280350	-1.082920	-0.272280	-0.344689
68	AMASYA	-0.301670	-0.247150	-0.364650	-0.288650	-0.868450	-0.263840	-0.347896
69	BİTLİS	-0.374530	-0.258700	-0.394900	-0.293070	-0.332290	-0.272280	-0.350315
70	MARDİN	-0.364120	-0.239590	-0.408050	-0.299690	-0.653990	-0.255390	-0.359938
71	BURDUR	-0.378000	-0.258760	-0.360060	-0.293580	-0.653990	-0.284950	-0.360921
72	AĞRI	-0.322490	-0.232690	-0.408540	-0.272630	-1.082920	-0.251170	-0.362721
73	BATMAN	-0.423110	-0.263050	-0.491190	-0.338500	0.096640	-0.255390	-0.369248
74	KIRKLARELİ	-0.412700	-0.255040	-0.340780	-0.286750	-1.297380	-0.263840	-0.387482
75	SİNOP	-0.315550	-0.244220	-0.409010	-0.298660	-1.511850	-0.251170	-0.389140
76	GÜMÜŞHANE	-0.398820	-0.267790	-0.452080	-0.324040	-0.653990	-0.276510	-0.392059
77	ÇANKIRI	-0.391880	-0.264130	-0.433880	-0.315210	-0.868450	-0.284950	-0.395460
78	BİLECİK	-0.378000	-0.256040	-0.454300	-0.314930	-0.975690	-0.276510	-0.398449
79	BAYBURT	-0.433520	-0.275570	-0.491320	-0.337680	-0.975690	-0.276510	-0.427312
80	KİLİS	-0.423110	-0.270070	-0.495740	-0.338880	-1.297380	-0.280730	-0.440760
81	KİRŞEHİR	-0.433520	-0.274730	-0.494060	-0.334030	-1.297380	-0.276510	-0.441728

Bu çalışmada temel bileşenler analizi tekniği kullanılarak, çalışmanın temel amacı çerçevesinde illerin turizm gelişmişlik sıralaması yapılmıştır. İl sıralamaları (Tablo 5), turizme ait 6 değişkenin ortak bileşkesi olarak ve temel bileşenler çözümlemesiyle ortaya çıkarılan temel bileşen değerleri esas alınarak oluşturulmuştur. Bu oluşum sonucunda Tablo 4’de yer alan 81 ilin turizm gelişmişlik sıralaması ve bu sıralamaya esas teşkil eden endeks değerleri elde edilmiştir. Bu araştırmanın genel çerçevesini, veri seti olarak kullanılan 6 adet turizm değişkeni oluşturmaktadır. Doğal olarak, söz konusu değişkenler ve kullanılış biçimleri, sonuçlar üzerinde önemli ölçüde etkili olmaktadır. Sıralamayı belirleyen başlıca faktör illeri ziyaret eden turist sayıları (tesise geliş sayısı)’dır. Çünkü değişkenlerde en yüksek değere sahip olan turist sayısı (tesise geliş sayısı) değişkenidir.

Sıralama değerlendirilirken dikkat edilmesi gereken diğer bir unsur ise, ülke idari bölünüşündeki temel yönetim birimi olan “il” tanımıyla ilgilidir. Çünkü iller, genellikle il merkezleriyle özdeşleştirilmektedir. Araştırmada analiz konusu olan il, ülke merkezi idare bölümlerinin en büyüğü olan ve ilin merkez ve diğer ilçelerini kapsayan yerleşim birimidir. İlçeler ise, genellikle bağlı buldukları il merkezinin etki alanında bulunmaktadırlar. İl merkezinde meydana gelen gelişme, kademeli bir etki alanı hiyerarşisi içinde, belirli oranlarda ilçelere de yansımaktadır. Ancak, bu genellemenin tüm iller için yapılması mümkün değildir. Çünkü Türkiye’de özellikle turizm alanında Muğla ve Aydın örneğinde olduğu gibi, bağlı bulunduğu il merkezinden daha gelişmiş ilçeler olduğu gibi, il idari yapısı içinde merkez ilçe ve diğer ilçeler arasındaki gelişmişlik farkının büyük boyutlara ulaştığı iller de bulunmaktadır. İllerin turizm alanında gelişmişlik sıralamasını değerlendirirken bu hususun önemle dikkate alınması gerekmektedir.

Tablo 5’teki değerler incelendiğinde ilk 6 ilin turizm gelişmişlik endeksi diğer illerden oldukça farklı ve sıralamada mutlak anlamda ilk sıralarda yer alacak değerler olduğu görülmektedir. Tablo 4’de dikkati çeken diğer husus da Dinçer, Özaslan ve Kavasoğlu’nun (2003) yaptığı sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksinde ilk sıralarda yer alan bazı illerin turizm gelişmişlik endeksinde ortalarda yer aldığı gerçeğidir. Örneğin Eskişehir sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksi araştırmasında 6. sırada yer alırken turizm gelişmişlik endeksi sıralamasında 34.sırada gelmektedir. Bu oldukça çarpıcı bir sonuçtur. Bu sonuç bir ilin sosyo-ekonomik olarak gelişmiş durumda olsa bile turizm alanında aynı düzeyde gelişmiş olduğu anlamına gelmediğini göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışmada elde edilen turizm gelişmişlik endeks değerleri dikkate alınarak, turizm alanında yapılacak olan kamu yatırımları ve teşviklerinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Tablo 5'teki sıralı turizm gelişmişlik endeksi değerlerine Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) 12 bölge dağılımı bazında bakıldığında Batı Marmara'da turizm açısından en gelişmiş il Balıkesir iken en az gelişmiş ilin de Kırklareli olduğu görülmektedir. Balıkesir'i ilk sıraya taşıyan, tesis ve yatak sayısı gibi alt ve üst yapı yatırımları ile turistlerin geliş ve geceleme sayılarına ilişkin verileridir. Diğer taraftan Ayvalık, Edremit, Burhaniye, Erdek, Bandırma ve Gönen gibi Balıkesir'in kıyı şeridindeki turistik ilçeleri ülke genelinde Balıkesir'in turizm gelişmişlik sıralamasında 6'ncı sırada gelmesinde önemli rol oynamaktadır.

Doğu Marmara'da en gelişmiş il Bursa olurken en az gelişmiş il Bilecik'tir. Turist geliş ve seyahat acentası rakamları Bilecik'i bölgenin en az gelişmiş ili yaparken, turistlerin geliş ve geceleme sayıları ile seyahat acentaları sayısı Bursa'yı bölgenin en gelişmiş ve ülkenin de 8'inci gelişmiş ili yapmaktadır.

Ege bölgesinde yer alan illere ait gelişmişlik endeksi değerlerine bakıldığında, bölgedeki tüm illerin ülke sıralamasında ilk 30 içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bölgede turizm açısından en gelişmiş iller Muğla, İzmir ve Aydın olurken en az gelişmiş il Uşak'tır. Bölgeye yapılan turistik yatırımlar Ege Bölgesindeki illeri turizm açısından üst sıralara taşımaktadır.

Akdeniz bölgesindeki illere bakıldığında en gelişmiş il Antalya olurken en az gelişmiş de Burdur ilidir. Antalya doluluk oranları ve seyahat acentaları hariç tüm verilerde ilk sırada yer alırken, Burdur'un alt sıralarda kalmasının en önemli nedeni ilde hiç seyahat acentasının bulunmamasıdır.

Batı Anadolu bölgesinde turizm açısından en gelişmiş il başkent Ankara olurken Karaman bölgenin en az gelişmiş ilidir. Ankara doluluk oranları hariç tüm verilerde ilk 8'de yer alırken, tesis, yatak, turistlerin geliş ve geceleme sayıları Karaman ilinin ülke genelinde 62'inci, bölgede ise son sırada kalmasına neden olmuştur.

Batı Karadeniz bölgesine bakıldığında bölgenin turizm açısından en gelişmiş ili Samsun olurken en az gelişmiş ili de Sinop'tur. Tesis ve seyahat acentası sayıları Samsun'u üst sıralara taşıırken seyahat acentası, turistlerin geliş ve geceleme sayıları Sinop'un ülke genelinde 75'inci sırada yer almasına neden olmuştur.

Orta Anadolu bölgesinin en gelişmiş ili Nevşehir'dir. Doluluk oranlarında en alt sıralarda olmasına rağmen diğer veriler Nevşehir'i ülke genelinde 9'uncu sıraya yükseltmiştir. Özellikle ilde birbirinden güzel kaya kiliseleri, doğal güzellikler, yer altı şehirleri, Nevşehir'deki turistik yatırımları ve bu yatırımların sonucunda da turist sayısını arttırarak

ülke sıralamasında Nevşehir'in 9'uncu sırada yer almasını sağlamıştır. Bölgenin ve ülkenin en az gelişmiş ili Kırşehir'dir. İlde Hiç seyahat acentası bulunmaması ve yalnızca 3 tane tesisin bulunması bu sonucu meydana getirmiştir.

Doğu Karadeniz bölgesine gelindiğinde en gelişmiş ilin Trabzon en az gelişmiş ilin ise Gümüşhane olduğu görülmektedir. Turist geliş sayısı Trabzon'u ülke genelinde 11'inci sıraya taşıırken, Gümüşhane'nin yetmiş altıncı sırada olmasına neden olmuştur. Doğa ve kültür turizminin önemli merkezlerinden olan Uzungöl, Sera Gölü ve Sümela Manastırı'nın bu ilde olması Trabzon'a çok sayıda turist çekmektedir.

Kuzeydoğu Anadolu bölgesinin en gelişmiş ili Erzurum olurken en az gelişmiş ili Bayburt olarak görülmektedir. En az tesis ve yatağa sahip il olan Bayburt ülke genelindeki iller içerisinde de 79'uncu sırada yer almıştır. Son zamanlarda önemli bir kayak merkezi haline gelen Palandöken Erzurum'u kış turizminde söz sahibi yaparken, kültür ve doğa turizmi açısından da önemli potansiyele sahip il ülke genelinde yirminci sırada yer almaktadır.

Ortadoğu Anadolu bölgesi incelendiğinde bölgenin en gelişmiş şehri Van olurken en az gelişmiş ili Bitlis'tir. Yıl boyunca doluluk oranı en yüksek il olan Van geceleme sayısı ve seyahat acentası sayısı ile de ülke sıralamasında 18'inci sırada yer almaktadır.

Güneydoğu Anadolu bölgesinin en gelişmiş ili Diyarbakır olurken tüm ülke içinde de 80'inci sırada olan Kilis bölgenin en az gelişmiş ilidir. Diyarbakır'ın tüm iller içinde 13'üncü yapan veriler doluluk oranları ve gelen turist sayılarıdır.

SONUÇ

İller bazında elde edilebildiği kadarıyla 6 değişkene ait turizm verisinin kullanılarak Türkiye'de iller bazında turizm gelişmişlik endeksi değerlerinin elde edilmesi amacıyla yapılan bu çalışmanın Türkiye'de bir ilk olması bakımından kilometre taşı niteliğinde önemli bir çalışma olduğu düşünülmektedir. Bu araştırmada sonuçlar üzerinde araştırmacıya çok fazla inisiyatif tanımayan endeksleme ve taksonomi teknikleri, yerine yerleşim birimlerinin gelişmişlik sıralamaları için daha tutarlı sonuçlar verebilen istatistiksel anlamlılık testleri yapılabilen ve birçok ülkede değişik araştırmacılar tarafından benzer amaçlarla yaygın olarak kullanılan temel bileşenler analizi (principal components analysis) tekniği kullanılmıştır. Temel bileşenler çözümlemesiyle ortaya çıkarılan temel bileşen değerleri esas alınarak 81 ilin

turizm gelişmişlik sıralaması ve bu sıralamaya esas teşkil eden endeks değerleri elde edilmiştir.

Elde edilen turizm gelişmişlik endeks değerlerine göre yapılan sıralamada yer alan ilk 6 ilin beklendiği gibi Türkiye’de turizm anlamında en gelişmiş Antalya, İstanbul, Muğla, İzmir, Aydın ve Balıkesir gibi iller olduğu görülmektedir. Araştırmadan elde edilen çarpıcı bir başka sonuç da bir ilin sosyo-ekonomik olarak gelişmişlik sıralamasında ilk sıralarda yer alması turizm anlamında gelişmişlik sıralamasında ilk sıralarda yer alamayabileceği gerçeğidir. Turizm gelişmişlik endeksi sıralamasında bazı illerin önde gelmesi il merkezlerindeki turizm değerlerinden kaynaklandığı gibi, bazı illerde ise ile bağlı ilçelerdeki turizm değerlerinden kaynaklanmaktadır.

Sonuç olarak devlet hangi yöre, bölge ya da illere turizmi geliştirici alt ve üst yapı yatırımları yapacağı ya da özel sektörü teşvik etmek suretiyle yaptıracağı hususunda karar vermesinde o yöre ya da bölgenin turizm anlamında gelişmişlik durumunu göz önüne alması akılcı bir yaklaşım olacaktır. Bu anlamda yapılan bu çalışmanın Türkiye’de bu tür yatırımların yapılması konusunda kamu otoritesine karar aşamasında yardımcı olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akan, Y., Arslan, İ. (2008). “Türkiye’de Sektörel Yatırım Teşvik Belgeleri ile İstihdam Analizi: Doğu Anadolu Bölgesi Üzerine Bir Uygulama”, *Çalışma ve Toplum Dergisi*, 2008/1 s. 107-119.
- Arslan, K. (2005). “Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Kalkınma Ajansları”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:4, Sayı:7, Bahar, s. 275-294.
- Ashley, C., Roe, D., Goodwin, H. (2001). *Pro-Poor Tourism Strategies: Making Tourism Work For The Poor*, <http://www.iied.org/pubs/pdfs/9078IIED.pdf>
- Bahar, O., Kozak, M. (2005). *Uluslararası Turizm ve Rekabet Edebilirlik*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Bahar, O., Kozak, M. (2006). *Turizm Ekonomisi*, Detay Yayıncılık, Ankara.
- Beer, A. (1996). “What Makes for Effective Regional Development? The Views of Practitioners” The South Australian Regional Development Association Conference. http://www.socsci.flinders.edu.au/geog/staff/beerpapers/sar_da.htm, 20.12.2009).
- Braden, P. V., Louse, W. (1980). “Bringing Travel, Tourism and Culturel Resource Activities in Harmony With Regional Economic Development” *Tourism Marketing and Management Issues*, George Washington University, Washington.
- Clark, J. (1996). *Kalkınmanın Demokratikleşmesi*, (Çev. Serpil Ural), TCV Yayınları, Ankara.
- Demir, S. (2006). *Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye Açısından Değerlendirme*, DPT Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Dinçer, B., Özasan, M., Kavasoglu, T. (2003). *İllerin ve Bölgelerin Sosyo-ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, Devlet Planlama Teşkilatı Yayını, Ankara.

- Dincer B., Özasan, M. (2004). *İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması*, DPT, BGYUGM, Ankara.
- Dinler, Z. (1991). *Bölgesel İktisat*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.
- Goodwin, H. (1998). "Sustainable Tourism and Poverty Elimination", *DFID/DETR Workshop on Sustainable Tourism and Poverty*.
- Hediger, W. (2000). "Sustainable development and social welfare", *Ecological Economics*, Vol.32, s. 481-492.
- Kabasakal, U. (1993). *Bölgelerarası Dengeli Kalkınma Bakımından Turizm ve Elazığ Örneği*, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Kaygısız, Z., Saraçlı, S., Dokuzlar, U. K. (2005). "İllerin Gelişmişlik Düzeyini Etkileyen Faktörlerin Path Analizi ve Kümeleme Analizi ile İncelenmesi", *VII. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu*, (<http://www.ekonometridernegi.org/bildiriler/o3s1.pdf> 09.12.2009).
- Kültür ve Turizm Bakanlığı (2007), İstatistikler (<http://www.kultur.gov.tr/TR/Genel/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFF657B96472CD892038020F3B0746F34B3>, 15.12.2009).
- Mc Intosh, R. W., Goeldnar, C. R. (1990). *Tourism Principles ,Practices, Philosophes*, John Wiley and Son, New York.
- Ökten, Ş., Çeken, H. (2008), "Şanlıurfa'nın Turizm Potansiyeli ve GAP Bölgesinin Kalkınmasındaki Önemi" *Verimlilik Dergisi*, MPM Yayınları, Sayı 1, s.107-125.
- Özdamar, K. (1999). *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi 2*, Kaan Kitabevi, Eskişehir.
- Saraçlı, S., Kaygısız, Z., Yılmaz, V. (2004). "Türkiye'de Beşeri Kalkınmışlığın Coğrafi Dağılımının Çok Değişkenli İstatistiksel Tekniklerle İncelenmesi", *3.Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi 2004 Kasım*, Eskişehir, s.22-28
- Sarı, Y. (2003). *Bölgesel Düzeyde Hazırlanan Web Sitelerinin Turizm Talebine Etkisinin Araştırılması: Muğla Bölgesinde Bir Uygulama*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sarıca, İ. (2001). "Türkiye'de Bölgesel Gelişme Politikaları ve Projeleri", *Akdeniz Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi*, sayı:1, s.154-204.
- Seyidoğlu, H. (2001). *Uluslararası İktisat Teori Politika ve Uygulama*, Güzem Yayınları, İstanbul.
- Şimşek, Gölbaşı, G., Noyan, F. (2008). "İlçelerin Gelişmişlik İndekslerinin Oluşturulmasında Çok Aşamalı Doğrulayıcı Faktör Analizi Yaklaşımı" *İstatistikçiler Dergisi* Sayı 1 s. 50-67.
- Şenses, F. (1996). *Kalkınma İktisadı (Yükselişi ve Gerilemesi)*, İletişim Yayınları, İstanbul
- Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) (2009), TÜRSAB İstatistikleri, (<http://www.tursab.org.tr/content/turkish/istatistikler>, 10.12.2009).
- Ünlüönen, K., Tayfun, A., Kılıçlar, A. (2007). *Turizm Ekonomisi*, Nobel Yayınları, Ankara.
- Üstünişik, N. Z. (2007), *Türkiye'deki İller ve Bölgeler Bazında Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması: Gri İlişkisel Analiz Yöntemi ve Uygulaması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Endüstri Mühendisliği Anabilim Dalı.
- Yeşiltaş, M., Öztürk, İ. (2008). "Bölgesel Kalkınma Çerçevesinde Alternatif Turizm Faaliyetlerine Yönelik Bir Değerlendirme: Sivas Örneği", *Cumhuriyet Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 1 s.1-18
- Yıldırım, K., Karaman, D. (2001). *Makroekonomi*, Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı, Yayın No:145, Eskişehir.